

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИНГ НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Каримжонова Дилноза Алижоновна¹,
Мухаммадова Рудоба Мухаммаджон қизи²,
Худойберганова Хайлолат Бахтиёр қизи³

¹“Мақтабгача таълим методикаси” кафедра ўқитувчиси,

²“Мақтабгача таълим методикаси” 1-курс талабаси,

³“Мақтабгача таълим методикаси” 1-курс талабаси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6298706>

МАҚОЛА ТАРИХИ

Qabul qilindi:15-fevral 2022
Ma'qullandi:20-fevral 2022
Chop etildi:25-fevral 2022

KALIT SO'ZLAR

мақтабгача ёш, нутқ,
артикулятсия, нафас
олиш, овоз, эшитиш,
ўйин, болалар овоз
аппаратининг

анатомик ва
физиологик
хусусиятлари, диалект,
товуш талаффузи.

**"Нутқ - боланинг ақлий
ривожланишининг фаровонлигининг
асосий кўрсаткичи"**

М. Львов.

Инсон эрта болалиқдан нутқни ўзлаштиради ва уни бутун умри давомида яхшилади: луғатни бойитади, нафас олишни, овозни, интонацияларни бошқаришни ўрганади, жумла ва матнни эркин тузади. Бола уз она нутқини яқин одамлардан, ота-онасидан, атрофдаги нутқ муҳитидан қабул қилади. Т. Н. Ушакованинг фикрига кўра, боланинг нутқининг ривожланиши генетик жиҳатдан олдиндан белгиланган

ANNOTATSIYA

Мақола мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришга бағишланган. Мактабгача ёш - бу боланинг нутқ тилини фаъол ўзлаштириш даври, нутқнинг барча томонлари: фонетик, лексик ва грамматик шаклланиш даври. Овоз функцияси ҳали шаклланмаган бу ёшда, нафас олиш ва артикуляр тизимларнинг ривожланишига алоҳида эътибор берилиши керак, мактабгача таълим синфларни уйга ўхшаш тарзда қуриш мақсадга мувофиқдир.

дастурнинг устун таъсири остида эрта босқичларда юзага келадиган умумий психогенезнинг бир томони сифатида намоён бўлади. Яъни, болада нутқ ривожланишининг асоси генларда ётади ва уз-узини ривожлантириш айниқса болалиқ даврида фаолдир. Уч ёшдан етти ёшгача бўлган давр нутқ функциясини шакллантириш ва ривожлантиришда энг муҳим ҳисобланади. Бунинг сабаби шундаки, айнан шу даврда боланинг нутқи энг жадал ривожланади ва энг муҳими, уз энг мослашувчан бўлади. Бунга миянинг юқори пластиклиги, ҳамма нарсани ўйинга айлантириш қобилияти (болалар нутқдан

фойдаланган ҳолда турли хил ўйинларни ўйнашади ва шу тариқа унда тезроқ муваффақиятга эришадилар), шунингдек, болаларнинг нутқ товушларига бўлган муҳаббати ва уларни ўзлаштиради (улар товушларни уйнайди, механик равишда такрорлайди).

Сўнги вақтларда ота-оналар ҳам, ўқитувчилар ҳам боланинг нутқини ривожлантиришга жуда кам эътибор қаратмоқда, шунинг учун турли ижтимоий ва ёш гуруҳларида кўплаб муаммолар пайдо бўлади. Албатта, идеал гапирадиган одамлар йуқ, лекин ўқитувчилар ва ота-оналар ўз фарзандлари ва ўқувчиларининг маданий даражасини оширишга интилишлари керак. Агар боланинг бирон бир функсияси болалиқдан бузилган бўлса, масалан: заиф эшитиш, овоз, ноқулай нутқ муҳитининг таъсири, ёмон руҳий ҳолат, бола ёпиқ, ҳиссий жиҳатдан чекланган бўлса, бу албатта овозда акс этиши керак. Мактабгача ёшдаги болаларнинг гигиенаси ва овозини ҳимоя қилишнинг асосий қоидаларидан бири бу тизимли нутқ дарслари. Бу ёшда нафас олишни кучайтириш, мулоқот шароитларига мос равишда овоз баландлигини созлаш қобилятини ривожлантириш, интонация экспрессивлигини ривожлантириш мумкин. Яхши овоз ва саводли нутқни тарбиялаш эрта бошланиши керак, чунки мактабгача ёшдаги бола катта ҳажмдаги билимларни ўзлаштира олади, албатта, малакали ва юқори малакали ўқитувчининг ёрдами билан. Энг кичик нутқ бузилиши боланинг фаолияти ва хатти-ҳаракатларига таъсир қилиши мумкин. Яхши гапирмайдиган болалар узларининг камчиликларини тезда тушуна бошлайдилар.

Улар янада ёпиқ бўлади ва натижада комплекслар ривожлана бошлайди, академик курсаткичлар пасаяди ва уз-узидан шубҳа пайдо бўлади. Шу билан бирга, ёмон нутқ саводхонликка катта таъсир курсатиши мумкинлигини ҳисобга олиш керак, чунки ёзма нутқ оғзаки нутқ асосида шаклланади. Нутқни ривожлантириш учун жуда муҳим омил тулиқ эшитишдир. Нотугри талаффуз одат булиб қолмаслиги учун болани тузатиш керак, кейинчалик уни энгиш жуда қийин бўлади. Педагогик тадқиқотлар шуни таъкидлайдики, мактабгача ёшдаги болалиқ даврида бола нутқнинг интонацион томонини жадал ривожлантиради, шу билан бирга унинг нутқини эшитиш - баландлик ҳисси, товуш кучи, тембр ва ритм туйғуси ривожланади. Болалар узларининг ва бошқаларнинг нутқидаги камчиликларни эрта сеза бошлайдилар.

Албатта, нутқнинг товуш маданиятининг темп, овоз баландлиги, диксия каби хусусиятлари куп жиҳатдан боланинг индивидуал хусусиятларига, унинг темпераментига, таълим шароитларига ва уни ураб тўрган нутқ муҳитига боғлиқ. Чақалоқларда бурун бушлиқлари ривожланмаган, бурун боланинг ҳаётининг биринчи ойларида пастки бурун йуллари яхши ривожланмаган, фаренкс вертикал равишда жойлашган, катталарга нисбатан тор, ҳажми кичикроқ, ҳалқум бор. хуни шаклидаги шакл, катталарникидан баландроқ жойлашган. Глоттис тор, овоз пайчаларининг катталарга қараганда қисқароқ. Тил номутаносиб равишда катта, деярли бутун оғиз бушлигини эгаллайди ва катталардаги жойлашувига нисбатан купроқ олдинга силжийди. Болалиқда нафас олиш органлари қуйидаги белгилар билан ажралиб туради: болаларда бурун

йуллари, ҳалқум, трахея ва бронхлар нисбатан тор ва нозик шиллиқ қават билан қопланган; бу органларнинг қуллаб-қувватловчи эластик туқималари ва мушак туқималари кам ривожланган; ҳалқумнинг хафтагалари юмшоқ ва осон сиқилади.

Кукрак қафаси кутарилади, гуё қовурғалар нафас олиш пайтида катталарникидек пастга туша олмайди, шунинг учун болалар чуқур нафас ололмайдилар, бу эса овознинг кучини ва товуш давомийлигини чеклайди. Овоз ҳосил қилиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга бўлган болалар овоз аппаратининг анатомик ва физиологик хусусиятларига, шунингдек, ҳалқумнинг анча юқори жойлашиши, ҳалқумнинг барча қисмларида ко'п миқдордаги шиллиқ безлар, шунингдек, лимфа ва бириктирувчи органлар киради. эрта ёшда этишмаётган ички вокал мушаклар урнини босадиган туқималар. Бола ҳаётининг биринчи кунларида унинг нафас олиш ҳаракатлари юзаки бўлади. Бурун йулларининг торлиги туфайли ҳаво бурундан катта қаршилиқ билан утади, бу эса шовқинли нафасни келтириб чиқаради. Уч ойликдан кейин боланинг кукрак қафасининг конфигурациясидаги узгаришлар бошланади. Одатда, ҳаётнинг учинчи ойига келиб, қулаш деб аталадиган нарса бошланади: ижобий ҳис-туйғулар ҳолатида ва купинча яқин одам - онанинг ҳузурида бола "гу" га ухшаш товушларни чиқаради, у такрорлайди: "гу" -гу". Турт-саккиз ойлик даврда танглай шаклидаги узгариш бошланади, у гумбазли шаклга эга бўлади ва натижада оғиз бушлиғи купаяди. Овоз баландлигини аниқлайдиган қисқа овоз ё'ллари ва қисқа овозли қатламлар. Беш ёки олти ойлигида бола қичқиришдан хириллашга утади - бу боланинг нутқини ривожлантиришнинг муҳим босқичидир, бу аллақачон товуш бирикмаларини

артикулятсия қилишнинг ҳақиқий мактаби, бу буғинларни машқ қилиш: "ла-ла" -ла", "дя-дя-дя" ва бошқа ритмик бирикмалар очик бўғин турлари бўйича. Нутқ тақлид жараёнида ривожланади. Физиологларнинг фикрича, инсон тақлиди бу шартсиз рефлекс, инстинкт, яъни нафас олиш, суриш, ютиш қобилияти билан бир хил, ўрганилмаган, лекин аллақачон туғилган туғма қобилиятдир.

Болалар боғчасида бола нутқ ҳаракатларида уқитувчига, мактабда - уқитувчиларга тақлид қилади. Бундан ташқари, у маълум бир ҳудудда яшовчи барча одамларнинг нутқига тақлид қилади ва вақт утиши билан, агар у уша жойда яшаб қолса, унинг нутқи тилни тилдан ажратиб турадиган ҳудудга хос бўлган барча хусусиятларга эга бўлади. қаттиқ адабий меъёр, яъни бола маҳаллий шевада гапиради. Катталар нутқида тақлид қилишга ҳам мойил бўлади: анчагина адабий сўзловчи, диалект нутқи бўлган ҳудудда бир-икки ой яшаб, бу нутқ хусусиятларини беихтиёр, беихтиёр қабул қилади. Аммо катталар ҳали ҳам онгли равишда нутқини тартибга солиши мумкин. Бола эса тақлид қилиш учун бирор нарса танлай олмайди ва бошқаларнинг оғзидан эшитган нутқни онгсиз равишда қабул қилади. У ҳатто нутқ нуқсонларини ҳам қабул қилади. Масалан, оқсоқоллар ғийбат қиладиган оилада болалар боғчага ёки мактабга боргунча, улар билан нутқ терапевти ишлай бошлайди. Бошқа одамларга тақлид қилиш ва хатти-ҳаракатлар нормаларини ўрганиш олти ойдан бошланади.

Тақлид - бу боланинг ривожланишининг манбаи, боланинг турли вазиятларда катталар хатти-ҳаракатларини унинг ҳаракатларида такрорлаш (Т. Н. Ушакова). Л. С. Вйготский тақлид онг ва фаолиятнинг

барча узига хос инсоний хусусиятларининг манбаи булиб, у когнитив ва коммуникатив функцияни бажаради, деб ҳисоблаган. Бола биринчи навбатда у билан гаплашаётган одамнинг (онаси, уқитувчиси) юзида кўрган артикулятсия, нутқ ҳаракатларини тақлид қилади. Бу ёшдаги ривожланишнинг асосий омили ўйин булиб, умумий ҳиссий фон шаклланади, бола ҳис-туйғуларнинг "тилини" ўрганади. Бу ёшдаги болаларнинг мулоқоти сифат жиҳатидан узгаради: агар уч ёшгача бўлган болалар асосан катталар билан мулоқот қилсалар ва бошқа болаларга эътибор бермасалар, уч йилдан кейин болалар билан алоқалар сони тез усиб боради ва беш ёки олти ёшга келиб бу алоқалар тугайди. гуруҳларни шакллантириш орқали.

Нутқни ўзлаштириш мураккаб, куп қиррали психик жараён булиб, унинг курилиши ва кейинги ривожланиши куплаб омилларга боғлиқ. Нутқ боланинг мияси, эшитиш, артикулятсия аппарати маълум бир ривожланиш даражасига этганида шакллана бошлайди. Аммо, ҳатто этарлича ривожланган нутқ аппарати, яхши шаклланган мия, яхши жисмоний эшитиш бўлса ҳам, бола ҳеч қачон нутқ муҳитисиз гапирмайди. Агар нутқ қобилияти "нутқни тинглаш" орқали тарбияланса, инсон нутқи ривожланишининг шаклланишининг биринчи шarti нутқ муҳитининг мавжудлиги ҳисобланади. Кишининг нутқи куникмаларга эга бўлган нутқ муҳитига боғлиқ, чунки нутқни ўрганиш билан бола беихтиёр атрофидагилар нутқининг барча хусусиятларини такрорлай бошлайди. Демак, нутқий кўникмаларни эгаллаш учун учта шарт зарур:

- 1) нутқий муҳитнинг мавжудлиги;
- 2) эшитиш орқали идрок этиш;

3) нутқни такрорлаш.

Келажакда боланинг нутқини туғри ривожлантириш учун зарур нутқ муҳити керак. Атроф-муҳит - инсоннинг яшаши учун уни ураб тўрган ижтимоий, моддий ва маънавий шароитлар. Болалар томонидан теледастурларни тинглаш ва томоша қилиш тарбиячилар ва ота-оналардан эҳтиёткорлик билан ё'л-ё'риқ талаб қилади. Таъкидланишича, тез-тез томоша қилиш кузойнаклар билан тўйинганлик муҳитини яратади ва болаларнинг эътиборини камайтиради. Туғри танланган дастурлар болаларнинг улар яшаётган дунё ҳақидаги билимларини кенгайтиришга ёрдам беради. Бироқ, теледастурларни тизимсиз, тартибсиз тинглаш ва томоша қилиш болаларни баркамол этиб тарбиялашга ёрдам бермайди. Кичкина томошабинлар олдида, худди калейдоскопда бўлгани каби, улар учун мутлақо тушунарсиз қаҳрамонлар утиб кетиши, уларга номаълум воқеалар содир булиши қабул қилиниши мумкин эмас.

Болалар томонидан ҳақиқатан ҳам тушунилмайдиган катта ҳажмдаги маълумотлар купинча ривожланмайди, лекин болаларни безовта қилади. Телевизион куриш марказларига купроқ таъсир этса, радио таъсир воситаси сифатида фақат сузларга эга бўлади, шунинг учун у боладан сузга эътибор беришни талаб қилади, унинг нутқи ва интеллекти катта даражада ривожланади. Болалар мактабгача ёшдан бошлаб, ҳатто махсус таълимга эга булмасалар ҳам, тилнинг ҳам семантик, ҳам грамматик томонига эътибор қаратиб, лингвистик воқеликка катта қизиқиш билдирадилар, сузлар билан "тажриба қиладилар", янгиларини яратадилар. Бироқ, нутқнинг уз-узидан ривожланиши билан, фақат бир нечта болалар этарли даражада юқори

даражага этади, шунинг учун боланинг тилни ўзлаштиришга қаратилган махсус тайёргарлик зарур.

Мактабгача ёш - бу боланинг нутқ тилини фаол ўзлаштириш даври, нутқнинг барча томонлари: фонетик, лектик ва грамматик шаклланиш даври. Она тилини ўргатиш қанчалик тез бошланса, келажакда бола ундан шунчалик эркин фойдаланади. Купинча дарслар давомида боланинг онаси нутқ фаолияти учун рағбатлантирувчи сабаб бўлади. Бу онгли равишда амалга оширилади, чунки она бола учун энг яхши ва энг керакли суҳбатдош, тингловчи эканлиги аён. Агар уқитувчи болаларга "гапириш" га ёрдам бериш истагида самимий бўлса, бу усул ҳақиқатан ҳам самарали бўлади.

Нутқни ривожлантиришнинг яхши даражаси билан бола баъзи товушларни туғри талаффуз қилмаслиги мумкин. Болада нутқни ривожлантиришнинг муҳим буғинларидан бири бу товушни туғри талаффуз қилишни ўзлаштиришдир. Нутқини нормал ривожланаётган бола уч ёшга келиб, уз артикулятсиясидаги (яъни нутқ органларининг ҳолатида) барча нисбатан содда нутқ товушларини туғри талаффуз қилишни ўзлаштиради. Артикулятсия мураккаброқ товушларга ҳуштак (С, З, С), хириллаш (Ш, Ж, Ч, Ш), шунингдек, Р ва Л товушлари киради. Чунки бу товушларни туғри талаффуз қилиш анча нозик ва фарқлашни талаб қилади. ҳаракатлар нутқ органлари (айниқса, тил), бу товушлар болалар нутқида одатда уч йилдан кейин пайдо бўлади. Шундай қилиб, М. Э. Хваттсевнинг фикрига кўра, купчилик болалар ҳуштак ва хириллаган товушларни туғри талаффуз қилишни уч ёшдан беш ёшгача ўзлаштирадilar ва Р ва қаттиқ Л болалар нутқида тахминан беш-олти ёшда пайдо

бўлади. Артикулятсияси мураккаб бўлган товушларни ассимилятсия қилиш учун улар бола томонидан сунгги шаклда дарҳол ўзлаштирилмаслиги, балки биринчи навбатда талаффузи содда бўлган товушлар билан алмаштирилиши, уларнинг шаклланишида бир неча босқичлардан утиши характерлидир.

Масалан, бола дастлаб Ш товушини Т (юмшоқ) (ҲАТ урнига ТЯПКА), сунгра С (юмшоқ) (ШАПКА урнига САПКА) билан алмаштиради ва фақат кейинроқ бу жуда мураккаб товушнинг туғри артикулятсиясини ўрганади. Боланинг оғзаки нутқида аниқланган товуш урнини босувчи нарсаларни йуқ қилиш саводхонлик ургатиш бошланишидан олдин амалга оширилиши керак. Ва бундай алмаштиришлар купинча боланинг мос келадиган товушларни қулоқ билан ажратиб булмаслигига (ёки беқарор фарқига) асосланганлиги сабабли, бу эрда иш уни нутқда алмаштирилган товушларни аниқ эшитиш фарқлаш билан ургатишдан бошланиши керак. Купгина ҳолларда, бу товушларни қулоқ билан фарқлашни ўрганган болалар мустақил равишда уларнинг туғри артикулятсиясини ўзлаштира оладилар. Агар бу содир булмаса, унда сиз нутқ терапевтидан ёрдам сурашингиз керак, лекин ҳар доим мактабгача ёшда.

Овозни алмаштиришнинг олдини олиш учун боланинг ҳаётининг учинчи йилида товушларнинг эшитиш фарқланишини текшириш яхшидир. Товушларни қулоқ орқали ажратишда зарур ёрдамни эрта таъминлаш болага оғзаки нутқдаги товушларни "ёш" деб аталадиган алмаштиришни уз вақтида энгиб утишга имкон беради, бу эса кейинги ёшга қадар қолмайди. Овоз талаффузининг туғрилигини махсус текшириш зарурати,

шунингдек, куплаб ота-оналар фарзандларида нуқсонли товушларни сезмасликлари билан боғлиқ, гарчи улар ҳар куни уларнинг нутқларини эшитсалар ҳам, буни пайқаганлар купинча бу ҳолатни хотиржам қабул қилишади ва узларининг узлари эканлигини тушунтирадилар. ҳам "шундай дейишади" ёки "болалигида шундай дейишган". Болаларда товушларни алмаштириш ва товуш талаффузининг бошқа бузилишларини олдини олиш учун туғри намунага эга булиш айниқса муҳимдир - бола атрофидаги катталарнинг аниқ, аниқ, шошилмасдан ва туғри нутқи. Шунини унутмаслигимиз керакки, бола нутқни фақат тақлид қилиш орқали ўрганади.

Айрим ота-оналар бу ҳолатни ҳисобга олмаган ҳолда, фарзандининг нутқига мослашиб, бола билан "сузлашадилар" (азиз урнига УЗОҚ, ЯХШИ урнига ЯХШИ дейишади ва бошқалар). Бундай ҳолларда, болалар нутқида товуш алмашинуви одатда узоқ вақт давом этади. Боланинг эстетик туйғуларини ва ҳаётга эстетик муносабатини шакллантирадиган санъатга айнан мактабгача ёшда алоҳида урин берилади. У нафақат воқеликни идрок этиш воситаси, балки ижодда утадиган таълим, ҳис-туйғулар ва тажрибаларни

ривожлантириш, алмаштириб булмайдиган таассуротлар манбаи ҳамдир. Санъат билан танишиш жараёнида бола асарнинг бадий қиёфасини мустақил равишда идрок этиш ва идрок этишни, уни ҳиссий жиҳатдан бошдан кечиришни, турли хил фаолиятда ушбу тасвир ҳақидаги уз қарашларини амалга ошириш учун визуал ва экспрессив воситаларни топишни ўрганади. Ҳар қандай ёшда боланинг овозини тарбиялаш ва ривожлантириш устида ишлашга алоҳида эътибор талаб этилади. Овоз таъсир қилишнинг махсус усулларини танлашни ва индивидуал ўрганишни талаб қилади.

Мактабгача ёшда, овоз функцияси ҳали шаклланмаган бўлса, нафас олиш ва артикуляри тизимларнинг ривожланишига алоҳида эътибор берилиши керак, синфларни уйноқи тарзда қуриш мақсадга мувофиқдир.

ХУЛОСА. Ушбу ишнинг якунида биз турли ёшдаги нутқни ривожлантиришнинг ягона методологияси йуқлигини таъкидлаймиз. Овоз ва нутқнинг табиатини тарбиялаш усуллари ва усулларини танлашнинг калити сифатида мактабгача ёшдаги болаларнинг физиологик хусусиятларини ҳисобга олишимиз керак бўлган ягона асос мавжуд.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. «Ўзбекистонда мактабгача таълим тизимини модернизациялаштириш - юксак маънавиятли келажак авлодни тарбиялаш негизидир» мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. - Т., 2009.
2. Г. Хамидова, Ф.Нумонжонова. Мактабгача ёшдаги болалар интеллектуал қобилиятлари-ни интерактив методлар орқали ривожлантириш. Таълим, фан ва инновация, 2020/2.
3. Каримжанова Д.А. Ўқув муассасаларида меъёрий ҳужжатларни юритиш. Ўқув қуланма. Тошкент. Нафас 2021й.
4. Каримжанова Д.А. Бозй ва инкишофи нутқ дар таълими савод. Ўқув қўлланма. Тошкент. Фирдавс. 2021й.